

Key words: «personal history», Russian Social-Democracy, Revolutionary Ukrainian Party, Ukrainian Social-Democratic Union.

Отримано: 17.09.2015 р.

УДК 316.3 (477.4): 323.285 (470+571) «1901/1904»

Сергій Щур

СУСПІЛЬНА ДУМКА НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ І ПОЛІТИЧНІ ВБИВСТВА ПОЧАТКУ ХХ ст. В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Сергій Щур. Суспільна думка Наддніпрянської України і політичні вбивства початку ХХ ст. в Російській імперії. У статті розглядається ставлення української громадськості до гучних політичних вбивств міністрів та губернаторів на початку ХХ ст. Показано, що терористи піклувалися про позитивне сприйняття їх дій у суспільстві. Описано вплив на суспільну думку преси і агітаційно-пропагандистської літератури. Звернено увагу на те, що політичні вбивства чиновників не лякали пересічних людей, бо ті не загрозували їх життю. Висвітлено форми підтримки терористів суспільством. Відображено роль вихідців з України у російському тероризмі початку ХХ ст.

Ключові слова: тероризм, політичні вбивства, насилля, Наддніпрянська Україна, Російська імперія, суспільство.

Сергей Щур. Общественное мнение Надднепрянской Украины и политические убийства начале ХХ в. в Российской империи. В статье рассматривается отношение украинской общественности к громким политическим убийствам министров и губернаторов в начале ХХ в. Показано, что террористы заботились о позитивном восприятии их действий в обществе. Описано влияние на общественное мнение прессы и агитационно-пропагандистской литературы. Обращено внимание на то, что политические убийства чиновников не пугали обывателей, ибо не угрожали их жизни. Освещены формы поддержки террористов обществом. Отражены роль выходцев из Украины в российском терроризме начала ХХ в.

Ключевые слова: терроризм, политические убийства, насилие, Надднепрянская Украина, Российская империя, общество.

Окремим поколінням випадає доля жити в часи значних історичних потрясінь. Для Російської імперії одним із таких періодів був початок ХХ ст. Він ознаменувався низкою гучних терористичних актів проти високопосадовців, які передували революції 1905–1907 рр. Традиційно вважається, що вся освічена громадськість схвально поставилася до терактів. Однак, таке трактуван-

ня замовчує існування індиферентної частини суспільства. Так само як і тепер, коли Україна, в умовах неоголошеної війни, переживає важкий етап, так і тоді, суспільство поділилося на два паралельні виміри. У першому значна частина населення переймалася проблемами свого часу, а інша – називаючи себе аполітичною, спокійно відвідувала різні культурні заходи, вважаючи себе не причетною до політики.

Ставлення населення до тероризму надзвичайно турбувало терористів. У революційній літературі його прихильники будь-що намагалися переконати пересічних людей у корисності й необхідності їх справи, виправдовували використання кривавих актів. У дослідженні ставлення суспільства до тероризму значних успіхів досягла російська історіографія. В масштабах Російської імперії його розглянули О. Будницький¹, Р. Ібатуллин², М. Носков³, І. Сибіряков⁴, І. Турицин⁵. В українській історіографії єдина спроба дослідження суспільної думки щодо політичних вбивств належить дніпропетровській дослідниці О. Ткаченко-Плахтій⁶. У своїй розвідці авторка значну увагу приділила пошуку в російській історії причини схвалення суспільством терористичних актів на початку ХХ ст. Однак ставлення українського суспільства до проявів революційного терору, на жаль, залишилося не з'ясованим.

У цій статті ми розглянемо ставлення українського суспільства до гучних політичних замахів на царських міністрів та губернаторів.

Російський історик І. Сибіряков відзначив, що інтелігенція на рубежі ХІХ і ХХ ст. поділялася на 3 групи, які по-різному сприймали проблеми політичного терору. До *першої* належали ті, що виправдовували необхідність скоєння терактів. Для цього вони оперували складною системою політичних, історичних та психологічних аргументів (С. Нечаєв, М. Морозов, П. Ткачов), завдяки яким створили масштабну систему міфів, теоретично обґрунтовуючи тероризм – його неминучість, особливу ефективність, священний характер тощо.

Представники *другої* групи категорично заперечували тероризм і будь-які спроби створення системи його виправдання. Найчастіше це були люди з адміністративно-поліцейських органів, які безпосередньо боролися з терористами. Вони створили власну систему міфів, протилежних до перших – про політичну і соціальну ізоляцію прихильників тероризму в суспільстві, низький рівень їх інтелектуального і духовного розвитку тощо.

Найчисельніша *третья* група, представлена переважно інтелігенцією, не мала однозначної та вираженої позиції щодо політичного тероризму та неодноразово міняла її залежно від політичної чи соціальної кон'юктури. Її представники внаслідок найрізноманітніших причин і обставин відмовлялися засудити тероризм, водночас не підтримували дії органів, які боролися з ним. Відсутність осуду терористів з боку цієї частини суспільства інколи трактувалося терористами та їх опонентами як певна симпатія до них, що провокувало подальшу радикалізацію позицій⁷. Така прихована підтримка терористів, а часом і відкрите виправдовування їх дій в ліберальних виданнях, мотивувала його недоліками існуючого ладу в імперії, пояснювалася прагненням

революціонерів і лібералів змусити владу піти на політичні поступки⁸.

На початку ХХ ст. у Російській імперії було здійснено кілька гучних політичних вбивств. Загалом до початку революції 1905–1907 рр. есери організували 6 терактів. І. Сибіряков вважає, що російський політичний терор для багатьох «провінціалів» був «жахом столиць». Тобто, страшним і абсолютно далеким явищем, а його підтримка чи осуд були здебільшого формальністю⁹. Очевидно, що дана теза не зовсім підходить для Наддніпрянської України, бо одними з перших терористів стали українці. 14 лютого 1901 р. колишній студент Київського університету П. Карпович убив міністра народної освіти М. Боголєпова¹⁰. Він випередив іншого київського студента О. Покотилова, якому у січні не вдалося цього зробити¹¹. Згодом, коли в Петербурзі ще не встигли оговтатись від теракту, у Києві з'явилася чутка, що 21 лютого студенти університету планували шляхом жеребу визначити, хто з них має вбити начальника Київського ГЖУ¹². Інший колишній студент Київського університету – С. Балмашов розпочав есерівський терор, вбивши 2 квітня 1902 р. міністра внутрішніх справ Д. Сипягіна¹³. 29 липня у Харкові був скоєний невдалий замах на місцевого губернатора князя І. Оболенського. 27 травня 1903 р. Ф. Фрумкіна намагалася вбити начальника Київського ГЖУ В. Новицького. Після такого переліку зрозуміло, що тероризм для Наддніпрянської України не був «жахом столиць». Здійснення його місцевими вихідцями не могло не лякати представників влади Наддніпрянщини і свідчило, що в революційному плані ця частина імперії не була периферією.

На думку М. Леонова, теракт на М. Боголєпова в політичних колах залишився ніби не поміченим, а вбивство міністра не викликало жодного остраху у владних колах¹⁴. Проте, інша ситуація склалася, після того як вчинок одинака П. Карповича схилив партію есерів на бік застосування «індивідуального терору». Не зважаючи на аморальність тероризму, в очах населення есери стали народними месниками та всюди зустрічали симпатію простого люду¹⁵. Форми підтримки тероризму інтелігенцією були різноманітні: фінансова допомога, судовий захист, літературна пропаганда та моральне схвалення. Публічно висловлюючи симпатії до терористів і схвалюючи їх діяльність, людина не ризикувала і не могла бути покараною, але сумарний ефект маси таких виступів був відчутним¹⁶. В освіченому середовищі створювався психологічний клімат, у якому, за словами А. Гейфман, «допомога екстремістам стала ознакою хорошого тону»¹⁷. Теракти сприймалися зі значним інтересом та схвально. Він виявився зрозумілим і цікавим для населення, і на думку М. Носкова, відповідав запитам суспільства. Тероризм не сприймався як головна загроза суспільству і населенню, не вважався чимось винятковим. Взаємодія між тероризмом і громадською думкою була двосторонньою: теракти викликали відповідну реакцію в суспільстві, яка, натомість, змушувала його еволюціонувати¹⁸. Не в останню чергу цьому сприяла видавнича діяльність терористів.

У есерівській пресі особливо підкреслювалося значення тероризму як засобу оборони від «царських нелюдів», дезорганізації державного механізму,

збудження мас. Сукупний тираж апологетичної есерівської літератури – прокламацій, газетних статей, брошур – про славних «героїв», які «віддали життя за народ», «в ім'я світлого майбутнього», обчислювався багатьма мільйонами¹⁹. Зокрема, правобережні есерівські осередки впродовж 1902–1904 р. видали 131 видання прокламацій, брошур та газет ПСР²⁰. Засоби масової інформації тоді досягли небаченого раніше поширення та впливу. Перетворюючи кожен теракт на сенсацію, преса забезпечувала терористам необхідну публічність і мимоволі ставала провідником революційної «пропаганди дією»²¹. Тому, не дивно, що на початку ХХ ст. у свідомості населення імперії поширилося моральне виправдання політичних вбивств. Фізичне знищення високопосадовця трактувалося черговим кроком до свободи та звільненням від ще одного представника *реакційної* влади. Терорист ставав «героєм-месником»²². Одним із них був С. Балмашов, якого есерівська преса возвела до рангу мучеників²³.

Агітаційна література есерів з пропагандою тероризму як «правильного» методу революційної боротьби активно розповсюджувалася в Києві. Зокрема, видана 3 квітня 1902 р. у Петербурзі листівка містила текст листа С. Балмашова до батьків. У ньому, поряд із глибокими переживаннями терориста за батьків, відстоювалася традиційна думка радикалів, що до терактів їх «змусили» обставини суспільства: «... неблаганні, нещадні умови російського життя...» і борг перед суспільством: «... виконавши свій обов'язок громадянина...», «... я приношу своє життя в жертву...»²⁴. Все це мало надати терористу ореол мученика, який свідомо пожертвував життям заради народу. Страта терориста лише посилила цю думку²⁵. З приводу неї 4 травня есери видали гектографовану прокламацію з віршованим текстом. Епіграфом були слова: «і ви не змиєте всією вашою чорною кров'ю Героя правдиву кров»²⁶.

Есери у своїх виданнях добре висвітлили замах на харківського губернатора князя І. Оболенського. З цього приводу вийшла брошура «Почему стреляли в харьковского губернатора» і багато прокламацій та відозв, в яких терориста Ф. Качуру охрестили «народним героєм».

Хоча лідери соціал-демократичних організацій засуджували тероризм, їх рядові члени нерідко підтримували терористів. Про вбивство Д. Сипягіна схвально висловилися полтавські соціал-демократи, які у спеціальній прокламації схвалювали вбивства жандармів та поліції, які жорстоко розправлялися з робітничими демонстраціями та селянськими заворушеннями. Влітку 1902 р. вони ж виступили на захист есерівських терористів, які вчинили замах на харківського губернатора І. Оболенського, котрий жорстоко придушував селянські виступи²⁷. У Полтаві в ніч на 14 травня 1903 р. були розкидані прокламації «Ко всем полтавским рабочим» з підписом «Группы социалистов-революционеров» з приводу вбивства уфимського губернатора М. Богдановича 6 травня 1903 р.²⁸. Київський комітет ПСР 10 травня також видав прокламації щодо вбивства губернатора. «Нехай же їх сміливий революційний акт заразить прикладом самовідданості і героїства всю народну массу, яка бореться! ... І тоді зникне ... царство свавілля і насильства і засміється ... сонце правди, свободи і любові»²⁹.

Коли на початку ХХ ст. скоювалися найгучніші терористичні акти в Російській імперії, з боку ліберальної частини суспільства не було жодного офіційного звернення з осудом терористів³⁰. Р. Ібатулін підрахував, що інтелігенція була тією соціальною групою, в якій революційний тероризм користувався найбільшою підтримкою³¹. 15 липня 1904 р. стало поворотним моментом у діяльності соціалістів-революціонерів, які організували вдалий замах на міністра внутрішніх справ В. Плеве. Звістка про вбивство міністра швидко поширилася імперією. Суспільство сприйняло цей теракт схвально, бо вважало його «диктатором» і гнобителем усіх верств населення³². Особливу радість теракт викликав серед євреїв. Багато істориків «єврейський мотив» вбивства В. Плеве, як «ненависника єврейського народу», вважають основним³³. Це пояснювалось тим, що міністра вважали винним у єврейських погромах, зокрема у Кишинівському 1903 р.³⁴.

Проте, ставлення населення до політичних замахів не було однорідним. Лідер ревізіоністського сіонізму В. Жаботинський у ліберальному журналі «Освобождение» 2 вересня 1904 р. повідомляв, що в Одесі звістка про вбивство В. Плеве поширилася ще в день замаху на міністра. Однак, зовнішньо ніяких змін вона не спричинила. Люди займалися звичними для них справами і ніщо не вказувало на те, що загинув «фактичний правитель всієї імперії». Аналізуючи реакцію на подію історичного масштабу різних прошарків населення міста, автор зазначав, що лише не чисельна, свідома і освічена частина сприйняла цю новину радісно. Серед стриманих і далеких від схвалення терористичної діяльності людей телеграма про вбивство викликала почуття задоволення і полегшення³⁵.

Колишній революційний народник, а на початку ХХ ст. прихильник української ідеї, Л. Жебуньов гостював у подружжя Русових, коли вбили міністра. Він радісно сприйняв звістку його смерті, вигукуючи: «Плеве вмер, Плеве вмер!». Коли за таку поведінку йому дорікнули, що: «Хіба ж не гріх так радіти з смерті людини?», він відповів: «Гріх? Одним гадом злісним, шкідливим менше, а ви – гріх!»³⁶. Український громадсько-політичний діяч, член РУП М. Галаган у своїх спогадах зазначав, що після вбивства міністра «все політичне населення Лук'янівської тюрми, – у якій він перебував, – без розподілу на партійну приналежність, зустріло звістку про цей акт політичного терору найбільшою радістю»³⁷. Тому, склалася така ситуація, що посади міністрів внутрішніх справ, губернаторів стали вважатися «розстрільними», а чиновники, які їх займали починали писати заповіти³⁸.

Дії мрійників-ідеалістів на початку ХХ ст. надали ідеї терору колосальної популярності у суспільстві, особливо серед молоді. Сучасний дослідник І. Туріцин допускає можливість говорити про існування тоді ейфорії терору, жертвеного екстазу, поетизації смерті³⁹. Крім того, була ще одна сторона дії тероризму на суспільство – «виховна», воно стало звикати до насилля. Вбивство перетворилося у «нормальний» засіб політичної боротьби. Коли В. Плеве був вбитий, то його смерть багатьох тільки сколихнула і зацікавила – не більше⁴⁰. Про-

те, це стосується лише вбивств самих сатрапів. Під час вбивства В. Плеве, загинув його кучер і ще семеро осіб отримало поранення. Таку новину суспільство сприйняло болісно. Згодом, коли під час революції 1905–07 рр. набув розгулу анархічний терор, адепти якого не рахувалися із жертвами серед випадкових людей, то смерті останніх дискредитували весь революційний тероризм, і все суспільство стало його засуджувати.

Таким чином, схвалення перших політичних вбивств громадськістю Наддніпрянської України було спричинене поширеною думкою про помсту революціонерів за народ. Політичні вбивства чиновників, які на початку ХХ ст. скоювалися з великим хронологічним розривом не лякали пересічних людей, оскільки вони не могли загрожувати їх життю. Позитивному ставленню до терактів сприяло їх висвітлення у соціалістичній та ліберальній пресі. Есерівська публіцистика возвеличувала терористів, робила з них народних месників. Статті у інших виданнях робили з терактів сенсації, сприяючи тим самим, виникненню терористичної ейфорії. Схваленню терактів сприяв підбір жертв, і зрозуміле пояснення мотивів вбивств. Обрані чиновники «страчувалися» за дії проти народу, і на цьому революціонери посилено акцентували увагу. Також існувала чисельна група байдужих до політики і політичних вбивств. У суспільстві не схвалювали випадкових жертв терактів. Ця обставина згодом дискредитувала тероризм, бо робила можливою смерть будь кого, хто опиниться не в потрібному місці і не в підходящий час.

Примітки:

¹ Будницький О. В. «Кровь совести»: тероризм в России (вторая половина XIX – XX в.) / О. В. Будницький // Отечественная история. – 1994. – №6. – С.203-209.

² Ибатуллин Р. У. Интеллигенция и тероризм в России в начале XX века / Р.У. Ибатуллин // Исторический вестник. – 2012. – Т.2: Тероризм в России в начале XX века. – С. 48-64.

³ Носков М. А. Российский тероризм начала XX века в общественном восприятии: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / М. А. Носков. – Москва, 2011. – 24 с.4.

⁴ Сибиряков И. В. Интеллигенция и терор: исторический опыт России начала XX века / И. В. Сибиряков // Интеллигенция и мир. – 2011. – №1. – С. 7-18.

⁵ Турицын И. В. Власть, общество и тероризм: размышления о российской исторической традиции / И. В. Турицын // Современная научная мысль. – 2014. – № 1. – С. 6-35.

⁶ Ткаченко-Плахтій О. П. Ставлення українського та російського суспільства до проявів революційного терору на початку ХХ ст. / О. П. Ткаченко-Плахтій // Проблеми політичної історії України. – 2013. – Вип. 8. – С. 21-28.

⁷ Сибиряков И. В. Интеллигенция и терор... – С. 8-10.

⁸ Носков М. А. Российский тероризм начала XX века... – С. 17-18.

⁹ Сибиряков И. В. Интеллигенция и терор... – С.13-14.

- ¹⁰ Центральний державний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 477. – Арк. 5.
- ¹¹ Волковинський В.М. Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX – початок XX ст.) / В.М. Волковинський, І.В. Ніконова. – К. : Старий світ, 2006. – С. 168.
- ¹² ЦДІАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 590. – Арк. 69.
- ¹³ Волковинський В.М. Революційний тероризм... – С. 169, 171.
- ¹⁴ Леонов М. И. Террор и смута в Российской империи начала XX века / М. И. Леонов // Вестник Самарского государственного университета. – 2007. – №5/3(55). – С. 177.
- ¹⁵ Леонов М. И. Партия социалистов-революционеров в 1905–1907 гг. / М. И. Леонов. – М.: РОССПЭН, 1997. – С.77.
- ¹⁶ Ибатуллин Р. У. Интеллигенция и терроризм... – С. 56-59.
- ¹⁷ Гейфман А. Революционный террор в России, 1894–1917 / Анна Гейфман / Пер. с англ. Е. Дорман. — М.: КРОН-ПРЕСС, 1997. – С. 62.
- ¹⁸ Носков М. А. Российский терроризм начала XX века... – С. 20-22.
- ¹⁹ Леонов М. И. Террор и смута... – С. 179
- ²⁰ Хоптяр А. Ю. Діяльність Партії соціалістів-революціонерів в Правобережній Україні у 1896–1907 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Хоптяр Андрій Юрійович; Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2015. – 20 с.
- ²¹ Ибатуллин Р. У. Интеллигенция и терроризм... – С. 49.
- ²² Ткаченко-Плахтій О. П. Ставлення українського та російського суспільства... – С. 24.
- ²³ Революционная Россия. – Декабрь 1902. – №14. – С. 1-4.
- ²⁴ Національна бібліотека імені В. Вернадського. – Відділ стародруків та рідкісних видань. – Колекція листівок (Далі – НБУ ім. В. Вернадського. ВС та РВ. КЛ). – Письмо Балмашева из тюрьмы к родителям. Петербург, 3 апреля 1903. – 1 арк.
- ²⁵ Ткаченко-Плахтій О. П. Ставлення українського та російського суспільства... – С. 25.
- ²⁶ НБУ ім. В. Вернадського. ВС та РВ. КЛ. – Прокламація ПСР [з приводу страти С. Балмашова], 4 мая 1902 г., 1 арк.
- ²⁷ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 102.
- ²⁸ ЦДІАУК. – Ф. 1597. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 55.
- ²⁹ НБУ ім. В. Вернадського. ВС та РВ. КЛ. – Прокламація Київського Комітету ПСР з приводу вбивства Богдановича – 1903, 10 травня.
- ³⁰ Ткаченко-Плахтій О. П. Ставлення українського та російського суспільства... – С. 25.
- ³¹ Ибатуллин Р. У. Интеллигенция и терроризм... – С. 53.
- ³² Політичний терор і тероризм в Україні... – С. 89.
- ³³ Турицын И. В. Власть, общество и терроризм... – С. 23.

³⁴ Дубнов С. М. Книга жизни: Воспоминания и размышления: Материалы для истории моего времени / С.М. Дубнов. – СПб: Петербургское востоковедение, 1998. – С. 241.

³⁵ Кацис Л.Ф. Моральные проблемы индивидуального террора от убийства Плеве до гибели Столыпина. Точка зрения В. Жаботинского / Л.Ф. Кацис // Исторический вестник. – 2013. – Т. 4 (151). – С.103-105.

³⁶ Русов О. О. Щоденники та спогади / О. О. Русов; Упорядкування, підготовка до друку, вступна стаття, коментарі О. Я. Рахна. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – С. 55.

³⁷ Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.) / М. Галаган. – К.: Темпора, 2005. – С. 106.

³⁸ Турицын И. В. Власть, общество и терроризм... – С. 22.

³⁹ Там само. – С. 16-17.

⁴⁰ Будницкий О.В. «Кровь совести»... С. 206.

Sergij Shchur The public opinion of Naddniprovyans'ka Ukraine and political assassination in Russian Empire in the early XX century. The article analyzes the attitude of the Ukrainian public opinion to the loud political assassinations of ministers and governors in the early XX century. It is shown that terrorists cared about a positive perception of their actions in the society. The influence of mass media and agitational literature on the public opinion is described. The article pays attention that the political assassinations of officials did not frighten ordinary people, because they did not endanger their life. The forms of the support for terrorists by the society are highlighted. The role of the immigrants from Ukraine in the Russian terrorism in the early XX century is reflected.

Key words: Terrorism, assassination, violence, Naddniprovyans'ka Ukraine, Russian Empire, society.

Отримано: 10.09.2015 р.

УДК 94:329 (477) 1905/1906

Микола Циганюк

ПАРТІЯ «СОЮЗ 17 ОКТЯБРЯ» У ВИБОРАХ ДО І ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ В УКРАЇНІ

Микола Циганюк. Партія «Союз 17 октябрю» у виборах до І Державної думи в Україні. У статті розглянуто процес формування партійних організацій «Союзу 17 октябрю» в Україні та їх участь виборах до І Державної думи. Саме в першодумський період сформувалися всі губернські комітети партії октябристів в українських губерніях. Нами виділені найчисельніші і впливові комітети – Катеринославський (1000 членів), Київський (100 членів), Полтавський (60 членів). Соціальну основу партії становили представники торгово-